अव्ययीभाव समास

प्रस्तोता – अरुण पाण्डेय

- **सूत्र – अव्ययीभावः॥**
  अधिकारोऽयं प्राक् तत्पुरुषात्॥
- **सूत्र - अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रति-शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु॥**
- ✓ विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते सोऽव्ययीभावः। प्रायेणाविग्रहो नित्यसमासः, प्रायेणास्वपदविग्रहो वा। विभक्तौ, हरि ङि अधि इति स्थिते॥

❖ **सूत्र - प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्॥**

✓ समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात्॥

❖ **सूत्र - उपसर्जनं पूर्वम्॥**

✓ समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम्। इत्यधेः प्राक् प्रयोगः। सुपो लुक्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः। अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक्। अधिहरि॥

हरि ङि अधि	अव्ययं विभक्तिसमीप.........
हरि अधि	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
अधि हरि	उपसर्जनं पूर्वम्
अधिहरि सु	स्वौजसमौट्छस्टा.....
अधिहरि	अव्ययादाप्सुपः

❖ **सूत्र - अव्ययीभावश्च॥**

✓ अयं नपुंसकं स्यात्॥

❖ **सूत्र - नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः॥**

✓ अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमी विना अमादेशश्च स्यात्॥ गाः पातीति गोपास्तस्मिन्नित्यधिगोपम्॥

गोप ङि अधि	अव्ययं विभक्तिसमीप.........
गोप अधि	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
अधि गोप	उपसर्जनं पूर्वम्
अधिगोप सु	स्वौजसमौट्छस्टा.....
अधिगोप अम्	नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः
अधिगोपम्	अमि पूर्वः

❖ सूत्र - तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्॥

- ✓ अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात्। अधिगोपम्, अधिगोपेन, अधिगोपे वा । कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम्। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्। यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम्। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्। हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निद्रा संप्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रम्। हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति॥

कृष्ण ङस् उप	अव्ययं विभक्तिसमीप.........
कृष्ण उप	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
उप कृष्ण	उपसर्जनं पूर्वम्
उपकृष्ण सु	स्वौजसमौट्छस्टा.....
उपकृष्ण अम्	नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः
उपकृष्णम्	अमि पूर्वः

❖ **अव्ययीभावे चाकाले॥**

✓ सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले। हरेः सादृश्यं सहरि। ज्येष्ठस्यानु पूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम्। चक्रेण युगपत् सचक्रम्। सदृशः सख्या ससखि। क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम्। तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति। अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि॥

❖ **नदीभिश्च॥**

✓ नदीभिः सह संख्या समस्यते। (*समाहारे* चायमिष्यते)। पञ्चगङ्गम्। द्वियमुनम्

❖ **तद्धिताः॥**

✓ आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम्।

❖ **सूत्र - अनश्च॥**

✓ अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात्॥

❖ **सूत्र - नस्तद्धिते॥**

✓ नान्तस्य भस्य टेर्लोपस्तद्धिते। उपराजम्। अध्यात्मम्॥

राजन् ङस् उप	अव्ययं विभक्तिसमीप………
राजन् उप	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
उप राजन्	उपसर्जनं पूर्वम्
उप राजन् टच् (अ)	अनश्च
उप राज् अ	नस्तद्धिते
उपराज सु	स्वौजसमौट्छस्टा…..
उपराज अम्	नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः
उपराजम्	अमि पूर्वः

❖ **सूत्र - नपुंसकादन्यतरस्याम्॥**

✓ अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् । उपचर्मम्। उपचर्म॥

चर्मन् ङस् उप	अव्ययं विभक्तिसमीप.........
चर्मन् उप	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
उप चर्मन्	उपसर्जनं पूर्वम्
उप चर्मन् टच् (अ)	नपुंसकादन्यतरस्याम्
उप चर्म् अ	नस्तद्धिते
उपचर्म सु	स्वौजसमौट्छस्टा.....
उपचर्म अम्	नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः
उपचर्मम्	अमि पूर्वः

विकल्प से उपचर्म ।

❖सूत्र - झयः॥

✓झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात्। उपसमिधम्। उपसमित्॥

समिध् ङस् उप	अव्ययं विभक्तिसमीप.........
समिध् उप	सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
उप समिध्	उपसर्जनं पूर्वम्
उप समिध् टच् (अ)	झयः
उपसमिध	वर्णसम्मेलन
उपसमिध सु	स्वौजसमौट्छस्टा.....
उपसमिध अम्	नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः
उपसमिधम्	अमि पूर्वः
विकल्प से उपसमित्।	

धन्यवाद: